

De Bijbel
Een vrij zinnige lezing

Ludo Abicht

De Bijbel
Een vrij zinnige lezing



*Wer glaubt's?
'Newton hat sich geirrt?' Ja, doppelt und dreifach! 'Und wie denn?'
Lange steht es gedruckt, aber es liest es kein Mensch.*

(Goethe und Schiller, Xenien)

Inhoud

© 2016 – Ludo Abicht & Uitgeverij Vrijdag
Jodenstraat 16, 2000 Antwerpen
www.uitgeverijvrijdag.be



Omslagontwerp: Mulder van Meurs
Vormgeving binnenwerk: theSWitch Antwerpen
Kaarten: www.geertverscheure.be
Auteursfoto: Marcel Lennartz

NUR 371
ISBN 978 94 6001 467 3
D/2016/11.676/323
e-boek
ISBN 978 94 6001 468 0

Niets van deze uitgave mag door middel van elektronische of andere middelen, met inbegrip van automatische informatiesystemen, worden gereproduceerd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Bij wijze van handleiding	9
Inleiding	11
DE HEBREEUWSE BIJBEL OF TENACH	19
1 De brede culturele context van het Midden-Oosten	21
2 De Bijbel en de religieuze tradities	45
3 De canon	57
4 Midrasj en allegorie	61
5 Genesis	67
6 Exodus	95
7 Tussen Leviticus en de Profeten	113
8 De Profeten	117
9 Psalmen	143
10 Hooglied	161
11 Job	175
12 Kohelet (Prediker)	189
HET NIEUWE TESTAMENT OF VERBOND	195
1 Inleiding	197
2 Matteüs	213
3 De Handelingen van de Apostelen	233
4 De Openbaring van Johannes	237
Besluit.	
Een lectuur door vrij zinnige lezers, vrijzinnig en gelovig	247
Bibliografie	251
Kaarten	254

Bij wijze van handleiding

De Bijbel: werelderfgoed, prentenboek voor goedgebouwde kolenbranders, reisgids voor sceptische seculiere humanisten? Waarschijnlijk is het antwoord op deze drie vragen telkens: 'ja'. Maar omdat het al te vaak bleek dat veel mensen, ook academici, de Bijbel niet of slechts gedeeltelijk en vaak in een ideologisch aangepaste (en dus ongepaste) vorm gelezen hadden, wat hun gekleurde blik op deze tekst verklaart maar niet goedpraat, is dit boek geen vlotte samenvatting of parafrase van de verhalen en andere teksten, maar niets meer dan een 'leesboek' in de letterlijke zin van die term. Een boek dat de lezers ertoe wil aanzetten, eindelijk eens de volledige tekst van de Hebreeuwse Bijbel en het Nieuwe Testament te lezen. Als een soort vademecum of *companion*, maar dan onvermijdelijk vanuit het subjectieve oogpunt van de auteur: seculier humanistisch, zeg maar atheïstisch, soms geschokt of verveeld, maar meestal razend geïntrigeerd en af en toe eerlijk geënthousiasmeerd. Vandaar de titel: geen 'vrijzinnige', maar voor zover het kon een 'vrij zinnige' lectuur, dat wil zeggen een rationele benadering, maar met een zo groot mogelijke empathie voor de vele auteurs en hun culturele achtergrond.

Al sinds de beginfasen van de Bijbel in de zevende eeuw vóór Christus werden commentaren op en verklaringen bij de Bijbelteksten geschreven en dit is aan honderden christelijke theologische faculteiten of in joodse leerhuizen en studiecentra nog steeds het geval. Om dit inleidende boek enigszins overzichtelijk te houden heb ik me beperkt tot een aantal recente studies, waarin volgens mij de belangrijkste verworvenheden van het huidige archeologische, filologische en lite-

Inleiding

ratuurwetenschappelijke Bijbelonderzoek werden samengevat. Geïnteresseerde lezers kunnen deze boeken en hun indrukwekkend bronnenapparaat zelf consulteren voor meer details en een veel uitgebreidere argumentatie dan hier kan worden weergegeven. Quasi alle thema's uit het eerste gedeelte, met name het onderscheid tussen historische waarheid en Bijbelse mythes, de kennis van de culturele en literaire context waarin de Bijbelse teksten ontstaan zijn en de schets van de eerste Bijbelse 'exegese' in de Talmoed, zijn aan deze gezaghebbende en voor mij overtuigende studies ontleend. De boeken die ik het meest geraadpleegd heb worden in de bibliografie vermeld. Ten slotte moet nog iets gezegd worden over de verhouding tussen de bespreking van de Hebreeuwse Bijbel en die van het Nieuwe Testament. In *Bijbel*, de gebruikte Nederlandse uitgave, beslaat het Oude Testament 1304 pagina's. Het Nieuwe Testament telt er slechts 355, dus ongeveer een verhouding van drie tegen één. Verder is het voor het begrijpen van de evangelies, de brieven van de Apostelen en het Boek der Openbaring cruciaal om vertrouwd te zijn met de teksten van de Hebreeuwse Bijbel. Uit de lectuur zal duidelijk worden dat de hele Bijbel (Oud en Nieuw Testament) moet gelezen worden als een voortdurende verwijzing naar de eerste twee boeken, Genesis en Exodus. Vandaar dat ik in dit boek ook meer aandacht besteed aan het Oude Testament.

*Litera gesta docet
Quid credas allegoria
Moralis quod agas
Quo tendas anagogia*

(Origenes, 185-254, Peri Archon)

Waarom zouden we in een multiculturele en seculiere tijd en samenleving de Bijbel lezen? Vier religieuze benaderingen en één positief atheïstische.

Origenes van Alexandrië was niet alleen een van de eerste Griekse kerkvaders en theologen, iemand die vanwege zijn afwijkende opinies door zijn orthodoxe tegenstanders als ketter aangevallen werd, maar vooral een Bijbelcommentator die al aan het begin van de derde eeuw, dus verrassend vroeg, uitdrukkelijk waarschuwde voor een al te letterlijke lectuur van de Bijbelse teksten. In het bekende motto aan het begin van deze inleiding sprak hij over vier mogelijke lezingen van de Bijbel: je begint met een letterlijke lectuur van het verhaal, zeg maar de wonderbaarlijke redding van de uit Egypte gevluchte Hebreeërs in het boek *Exodus* of de al even wonderbaarlijke visvangst op het meer van Gennesaret in de *evangelies*. Wanneer je je tot deze letterlijke interpretatie beperkt, word je al heel snel een fundamentalist, zowel toen – in de derde eeuw – als vandaag – in de eenentwintigste eeuw. De volgende stap noemt Origenes de allegorie of 'uitgewerkte metafoor': het Hebreeuwse volk werd door Jahweh beschermd en het ver-

haal van de miraculeuze voettocht door de Rietzee ('en rechts en links van hen rees het water op als een muur') is daar een spectaculair bewijs van. Het is een stijlfiguur die we zo vaak gebruiken dat we niet eens beseffen dat het om beeldspraak gaat: we zijn bezig als bijen, werken als paarden en voelen af en toe vlinders in onze buik. Met deze allegorie zijn we al een heel eind van de kinderlijk naïeve letterlijkheid verwijderd, wat onder intelligente mensen de eerste voorwaarde is voor een zinvol gesprek over de betekenis achter de verhaaltjes. De Bijbel staat ook vol aanbevelingen, vermaningen, aansporingen, voorbeelden en verboden, onder meer de tien geboden, maar voor gelovige joden daarenboven de 613 *mitsvot* (geboden en verboden), waarvan de betekenis en de draagwijdte al bijna zesentwintig eeuwen door schriftgeleerden en religieuze leiders onderzocht en indien nodig aan de veranderde omstandigheden aangepast worden. Wat is moreel correct handelen en wat is volgens de auteurs van de Bijbel 'het goede leven'? Met deze zin heb ik al enigszins kleur bekend, want er staat 'de auteurs' van de Bijbel, niet het definitieve of absolute woord Gods, die de tekst zelf of door een engel letterlijk zou gedictieerd hebben zoals volgens de moslims met de Koran het geval is geweest, of in elk geval geïnspireerd, zoals orthodoxe joden en christenen het interpreteren. De discussie hierover komt in het eerste hoofdstuk van dit boek aan bod.

De vierde en voor Origenes laatste categorie is de meest intrigerende, want ze verwijst naar de eindbestemming van mens en wereld (*quo tendas, waarnaar je streeft*). Deze *anagogia*, van het Griekse ἀναγωγή, 'omhoog leiden', slaat hier op de heilsgeschiedenis van de hele mensheid én van elk individu. De correcte lectuur van de Bijbel en de juiste ethische levenswandel leiden ons naar de eeuwige zaligheid, die in de Bijbel als een 'hemels Jeruzalem' wordt voorgesteld. Dankzij het godsgeschenk van de Bijbel leren we de waarheid en de

authentieke waarden kennen die ons op de moeizame weg naar het eeuwige einddoel zullen helpen.

Uiteraard schreef Origenes als christelijk theoloog en leraar hier over de lectuur van de Bijbel voor gelovigen, dat wil zeggen mensen die geloofden in het bestaan en de werking van een theïstische (persoonlijke) God met wie zij in contact konden komen door middel van gebeden, offers en een rechtvaardige levenshouding. In de drie monotheïstische religies staat die goddelijke openbaring centraal en daarom zijn de Hebreeuwse Bijbel, de christelijke Bijbel (Oud en Nieuw Testament) en de Koran voor hun aanhangers heilige geschriften die hun persoonlijke leven en in veel gevallen het reilen en zeilen van hun samenleving bepalen en beheersen. Voor ons, die in een seculiere maatschappij leven en de scheiding van godsdienst en staat als een kostbare verworvenheid koesteren, is dit alles niet langer vanzelfsprekend. De Sloveense filosoof Slavoj Žižek, schrijft daarover in *The Monstrosity of Christ: Paradox or Dialectic?* (2009):

'Wat is dan het ware atheïstische standpunt? Uiteraard niet een ononderbroken hopeloze strijd tegen het theïsme – maar evenmin een eenvoudige onverschilligheid tegenover het geloof.'

Indien je het theïstische geloof in een persoonlijke, levende God een these zou noemen, dan was het negatieve atheïsme (er bestaat geen God) daar de antithese van. Een nieuwe synthese of 'negatie van de negatie' zou volgens hem als volgt kunnen omschreven worden: we zouden het een soort van *oneindige negatie* kunnen noemen, een niet-geloof dat in feite een zuivere vorm van geloof is, bevrijd van zijn substantie. Vanuit een negatief atheïsme zou men de hele Bijbel kunnen afdoen als een vorm van al dan niet bewust bedrog, opium voor en van het volk, een reeks mythes die zowel de gevestigde machten in stand houden als door het volk zelf gewild zijn, zoals dat zo treffend verwoord werd door de Spaanse Groot-Inquisiteur in

De gebroeders Karamazov van Dostojevski: wij, de religieuze en wereldse autoriteiten, profiteren van jullie naïviteit, maar jullie zouden zelf niet zonder deze mythes willen leven. Zeker vanaf de verlichting hebben verschillende auteurs, onder meer Baruch Spinoza en Thomas Paine, geprobeerd de Bijbel als het ware te ontmaskeren, door onder meer te wijzen op de talrijke logische en chronologische tegenspraken en historische onjuistheden of de amorele en immorele passages ervan te benadrukken. Deze rationele en wetenschappelijke ontluistering volstaat echter niet om de impact van de Bijbel op onze beschaving te vervangen. Alleen met een ‘positief atheïstische’ benadering kunnen we op zoek gaan naar een bevredigend antwoord op de reële existentiële vragen die in de Bijbel gesteld worden. We kunnen inderdaad met grote waarschijnlijkheid aantonen dat geen enkel bewijs van het bestaan van God aan alle logische criteria voldoet, maar de sprong naar de stelling dat we daarmee dus het niet-bestaan van God kunnen bewijzen is een brug te ver. Het positieve atheïsme heeft die pretentie niet, want we weten dat ook dit atheïsme uiteindelijk op een keuze berust.

Vanuit dit standpunt en deze ingesteldheid kan de vierde benadering van de Bijbelse teksten, die van de anagogie, de basis vormen voor een nieuwe, niet-dogmatische interpretatie: je moet niet gelovig zijn om inhoud te geven aan dit verlangen naar een hoger einddoel dan de reële bestaande wereld. Dit einddoel hoeft geen hiernamaals of hemelse zaligheid te zijn, maar bijvoorbeeld een mogelijk ander en beter leven hier op aarde. Het kernwoord hier is ‘mogelijk’, dat wil zeggen open voor welslagen én mislukking, maar zeker niet volledig gedermineerd door het toeval, de natuurkrachten of ons DNA. Vanuit dit positieve atheïsme kan dan principieel maar zinvol gediscussieerd worden over de betekenis van de allegorieën, het gewicht van de ethische regels en voorschriften en, vooral,

de concrete maatregelen die mensen kunnen nemen om de bestaande toestand te humaniseren zonder daarbij een beroep te moeten doen op een of andere hogere macht, de zogenaamde ‘grote Andere’. Om het met een uitspraak van een onverdacht gelovig auteur, de joods orthodoxe Arthur Hertzberg in *Joden: Identiteit en karakter van een volk* (1998), te zeggen:

‘Joodse gelovigen hebben een blijvend geloof in de komst van de Messias. In wereldse termen is dit drama van een einde der tijden – een periode van universele vrede – de grootste creatie van de joodse geest. Maar of die messiaanse gedachte nu God als middelpunt heeft of de mens – de gedachte staat centraal in het joodse bewustzijn. Aan het einde der tijden zal een betere wereld verrijzen, en een toekomstige generatie zal die glorieuze tijd meemaken.’

Tweemaal wordt hier de mogelijkheid van een niet-gelovige interpretatie vermeld. Laat ons echter voor alle duidelijkheid nog een stap verder gaan: dit verlangen naar een betere wereld vinden we niet alleen bij gelovige en niet-gelovige joden, maar bij uitbreiding evengoed bij joden zowel als bij niet-joden. Voor Hertzberg ging het om de erfenis van de Bijbelse profeten die trouwens ook in het christendom en de islam hun dubbele rol als waarzeggers en ‘waarschuwende’ zullen spelen, want de uitkomst van hun visioenen blijft afhankelijk van de manier waarop hun toehoorders op hun vermaningen zullen reageren. Uitgerekend door de nadruk die de meeste van deze profeten gelegd hebben op de morele integriteit, de rechtvaardigheid, de sociale rechten van de maatschappelijk zwakkeren en de zware verantwoordelijkheid van de leiders kunnen hun woorden begrepen en aanvaard worden door mensen uit alle culturen en tijden die niet noodzakelijk geloof hechten aan de goddelijke oorsprong van hun boodschap.

Wie daarom probeert de Bijbel vanuit een positief atheïstische – zeg nooit ‘neutrale’ – overtuiging te benaderen, loopt

uiteraard het gevaar van beide kanten te worden aangevallen. Voor vele gelovigen is het bevreemdend dat ongelovigen zich überhaupt en dan nog wel met een open geest voor de Bijbel, hún Bijbel, zouden kunnen interesseren, terwijl de meeste atheïsten zich afvragen waarom een seculier humanist zich nu uitgerekend met een dergelijk boek moet bezighouden, tenzij natuurlijk om het nog maar eens als een misleidend sprookjesboek te ontmaskeren. Daarom is het wellicht nuttig en heilzaam kort een aantal redenen voor deze belangstelling op te sommen:

- a zonder kennis van de Bijbel is het bijna onmogelijk de grote mijlpalen en monumenten van de westerse cultuur voluit te begrijpen, van de klassieke muziek en de gotische schilderkunst tot de Ronchamp kapel van Le Corbusier of de glasramen van Matisse in Vence.
- b De Europese talen staan vol ontleningen aan en verwijzingen naar de Bijbel, denk maar aan het gebruik dat ook en bij voorkeur rebelse auteurs als James Joyce, Hugo Claus en José Saramago daarvan gemaakt hebben.
- c We leven in een multiculturele maatschappij, of willen dat in elk geval, en vandaag bedoelen we daarmee op de eerste plaats de confrontatie met de islam. De kennis van de Bijbel vergemakkelijkt voor westerlingen de lectuur van de Koran ten zeerste, omdat een groot gedeelte van de materie aan die joods-christelijke teksten ontleend of erdoor geïnspireerd is. Wie dat ontkent heeft geen van beide teksten aandachtig gelezen.
- d Hetzelfde geldt natuurlijk ook voor de inbreng van de renaissance, het humanisme en de verlichting, ook al zullen veel auteurs zich uitdrukkelijk tegen die erfenis verzetten. Zo kan men de uitspraak van Marx, dat 'de kritiek op de godsdienst het begin van de filosofie is' ook begrijpen in de

geest van Spinoza, voor wie de kritiek op de Bijbel de weg naar de verlichting geopend heeft.

- e Het is niet moeilijk een bloemlezing van hoogstaande en ontroerende literaire passages uit de Bijbel samen te stellen om te illustreren dat dit boek in geen geval uit onze nieuwe postmoderne canon mag verdwijnen. Het zou echter pedagogisch betuttelend zijn, zo een bloemlezing als substituuut te gebruiken voor de lectuur van de hele Bijbel. Net zoals de populariserende boekjes met 'het beste van' een filosoof nooit de context kunnen weergeven, waarin deze citaten geschreven werden, kan een dergelijke selectie evenmin het eeuwenlange elan weergeven, waarin de Bijbelse teksten ontstaan zijn en van generatie op generatie overgedragen werden.

Vandaar dat het in dit essay gaat over het lezen van de Bijbel, zij het op een 'vrij zinnige' manier in beide betekenissen van die term: de vrijzinnigheid, het kritische, niet-dogmatische denken, is geen eigenschap die voor één bepaalde levensbeschouwing gereserveerd werd. Er bestaan evengoed atheïstische als gelovige dogmatici en vrijzinnigen. We hebben het hier over een intellectuele ingesteldheid die als basis dient voor de dwangvrije communicatie die het samenleven in een democratische maatschappij überhaupt mogelijk maakt. In tweede instantie wordt hier aangegeven dat de lectuur in dit boek uitdrukkelijk positief atheïstisch wordt ingevuld. Niet omdat die noodzakelijk beter of betrouwbaarder zou zijn, maar omdat ik slechts van deze en geen andere vooronderstelling kan uitgaan. Wat de keuze van de teksten betreft, is het natuurlijk de bedoeling de lezer ertoe aan te zetten op termijn de hele Bijbel te lezen, maar voor een eerste kennismaking lijkt het beter ons tot een aantal kernteksten te beperken, die de grote lijnen van het boek uitzetten, een beetje zoals een wandeling van een

halve dag door een museum als het Louvre waarbij je slechts af en toe blijft stilstaan, om je de kans te geven later een paar afdelingen in detail te komen bekijken. Deze keuze is onvermijdelijk subjectief, maar met de intentie zo representatief mogelijk te zijn.

DE HEBREEUWSE BIJBEL OF TENACH

De Bijbel als literatuur: de historische en literaire context

Het is, zoals hoger gezegd, niet moeilijk een groot gedeelte van de Bijbelse teksten (bijvoorbeeld de Psalmen, de Spreuken, het Hooglied, bepaalde hymnen en profetische visioenen) als 'literatuur' in de gewone betekenis van die term te beschouwen. Het is bovendien ook mogelijk, verhelderend en bij wijlen fascinerend de relatie tussen 'de Bijbel en literatuur' te bestuderen, omdat de Bijbel, naast de pijler van de wetenschappelijke, filosofische en literaire geschriften van de Griekse en Romeinse beschavingen, de andere pijler is waarop onze hele westerse beschaving gebouwd werd en nog steeds, zij het minder uitdrukkelijk, berust. Wanneer we hier spreken over 'de Bijbel als literatuur' bedoelen we op de eerste plaats dat we een aantal centrale Bijbelse teksten als culturele documenten zullen benaderen in een poging om een van de belangrijkste bronnen van ons mens- en wereldbeeld bloot te leggen en te onderzoeken wat een dergelijke herbronning voor ons vandaag kan betekenen, zowel op individueel als maatschappelijk vlak. Dit is een moeilijke opdracht, want vanaf het begin, in de zevende eeuw voor onze tijdrekening (v.C.), zijn er niet alleen mondelinge en schriftelijke commentaren ontstaan die door latere generaties van commentatoren aangevuld, weerlegd of bevestigd werden, maar verwezen de nieuwe Bijbelse teksten zelf naar vroegere passages in de Bijbel. Het resultaat van al deze inter- en intratekstuele verklaringen en verwijzin-